

บทที่ 5

สรุปผล อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาอัตชีวประวัติและกระบวนการเรียนรู้การดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Study) แบบกรณีศึกษา (Case Study) กรณีศึกษาในการวิจัยครั้งนี้คือ ปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดินที่มีชื่อเสียงและผลงานเป็นที่ยอมรับในการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงจำนวน 3 คน จาก 3 จังหวัด ได้แก่ ฉะเชิงเทรา นครปฐม และราชบุรี โดยการเลือกแบบเจาะจง ดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการวิเคราะห์เอกสาร การสัมภาษณ์เชิงลึก และการสังเกตวิเคราะห์ข้อมูลโดยการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis)

สรุปผลการวิจัย

ผลการวิจัย แบ่งเป็น 2 ส่วน คือ 1) อัตชีวประวัติของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน 2) กระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง สรุปได้ ดังนี้

1. อัตชีวประวัติของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน

จากผลการวิเคราะห์ข้อมูล ด้านอัตชีวประวัติของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดินทั้ง 3 คน พบว่า มีความแตกต่างในรายละเอียดของการได้รับหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน ส.ป.ก. (ส.ป.ก. 4-01) และมีปัญหาในการดำเนินชีวิตแตกต่างกันตามลักษณะการประกอบอาชีพในภูมิภาคนั้น ๆ ซึ่งนำไปสู่การน้อมนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาชีวิตประจำวันจนประสบความสำเร็จ และได้รับการแต่งตั้งให้เป็นปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน อัตชีวประวัติของปราชญ์ทั้ง 3 คน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

กรณีศึกษาที่ 1 พ่อเลี่ยม บุตรจันทา

พ่อเลี่ยม บุตรจันทา ได้รับการยกย่องเป็นปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดินจังหวัดฉะเชิงเทรา เมื่อปี พ.ศ. 2550

ภูมิหลัง : นายเลี่ยม บุตรจันทา (พ่อเลี่ยม) อายุ 53 ปี จบการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 จากจังหวัดบุรีรัมย์ ปี พ.ศ. 2534 ได้รับเลือกเข้าทำกินในพื้นที่ ส.ป.ก. และได้รับรางวัลสูงสุดระดับประเทศ เมื่อปี พ.ศ. 2550 ในเรื่องการใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จากสำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ (กปร.) พ่อเลี่ยมสมรสแล้ว มีบุตร 2 คน

และได้ย้ายถิ่นฐานมาพร้อมกับญาติและครอบครัวมาตั้งรกรากพักอาศัยอยู่บ้านเลขที่ 411 หมู่ 16 ตำบลท่ากระดาน อำเภอสนามชัยเขต จังหวัดฉะเชิงเทรา

บุคลิกลักษณะ : รูปร่างสันทนต์ ใบหน้าคมสันยิ้มง่าย ท่าทางกระฉับกระเฉงคล่องตัว เป็นคนตั้งใจจริง ขยันขันแข็ง ใฝ่การเรียนรู้ มานะ อดทน และมีชีวิตเรียบง่าย การแต่งกายใช้เสื้อผ้าแบบไทย ๆ และมีความศรัทธาที่จะน้อมนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้แก้ปัญหาการดำเนินชีวิต

ที่อยู่อาศัย : เป็นบ้านไม้สองชั้นในพื้นที่จับจอง จำนวน 1 ไร่ เป็นที่อยู่อาศัย และเป็นศูนย์เรียนรู้ พื้นที่ได้ทุนมิได้เอาไว้รับรองผู้ที่มาศึกษาดูงาน และวางคู่มือที่ใส่ผลิตภัณฑ์แปรรูปสำหรับใช้เองและจำหน่าย พร้อมทั้งวางอุปกรณ์และเครื่องมือทำกิจกรรมต่าง ๆ ด้านหลังตัวบ้านจะเป็นห้องครัว รอบบริเวณบ้านจะปลูกพืช ผักสวนครัว สำหรับชั้นบนจะเป็นที่พักผ่อนตอนกลางคืน พื้นที่ทำกินในปัจจุบัน ส่วนสภาพแวดล้อม พ่อเลี่ยมได้รับหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน ส.ป.ก. (ส.ป.ก. 4-01) จำนวนพื้นที่ 13 ไร่ ห่างจากที่อยู่อาศัยประมาณ 500 เมตร พื้นที่ทำกินเป็นรูปแบบวนเกษตร คือ ปลูกทุกอย่างที่กินและใช้ประโยชน์ได้ทุกชนิด

ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว : มีความเข้าอกเข้าใจและให้คำปรึกษาหารือกัน แม้ว่าจะมีปัญหาบ้าง แต่ให้กำลังใจซึ่งกันและกัน

ด้านสังคม : เพื่อนบ้านเรือนเคียงให้ความเคารพและเป็นมิตรที่ดี มีการไปมาหาสู่กับกลุ่มเครือข่ายให้คำปรึกษาช่วยเหลือและส่วนรวม และได้รับเชิญเป็นวิทยากรทั้งภาครัฐและภาคเอกชน

ก่อนการประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง : มีปัญหาเกิดขึ้นหลายด้าน ได้แก่ ด้านครอบครัว มีปากเสียงกับแม่ด้วยหลายครั้งเนื่องจากติดสุราและอบายมุขอื่น ๆ ด้านกิจกรรมการเกษตรประกอบอาชีพเกษตรกรรม (ปลูกพืชเชิงเดี่ยว) เป็นการปลูกพืชชนิดเดียวกันทั้งพื้นที่ เมื่อถึงเวลาขายผลผลิตทำให้สินค้าล้นตลาด ราคาตกต่ำ ไม่คุ้มกับทุน ด้านสังคมไม่เคยสนใจร่วมกิจกรรมที่สร้างประโยชน์ให้กับชุมชน ด้านเศรษฐกิจ มีหนี้สินจนเข้าสู่ภาวะยากจน และด้านสุขภาพร่างกายทรุดโทรมจากสารเคมีและพิษสุรา จึงทำให้มีการทบทวนและหาวิธีแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น หลังจากที่ได้ประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงทำให้ปัญหาด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับการดำเนินชีวิต มีแต่สิ่งที่ดีขึ้นและทำให้ครอบครัวอยู่อย่างมีความสุขที่ยั่งยืน

กรณีศึกษาที่ 2 นางวรรณ คำคม

นางวรรณ คำคม (แม่วรรณ) ได้รับการยกย่องเป็นปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน จังหวัดนครปฐม เมื่อปี พ.ศ. 2550

ภูมิหลัง : แม่วรรณ คำคม อายุ 45 ปี อยู่บ้านเลขที่ 58/6 หมู่ 3 ตำบลมหาสวัสดิ์ อำเภอพุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม จบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 3 มีสมาชิกในครอบครัว 5 คน

สมรสแล้ว มีบุตร 3 คน สมัยเป็นเด็กอาศัยอยู่กับย่าซึ่งเป็นคนขยันทำอาชีพเกษตรกรรม ต่อมาได้รับมรดกโดยได้รับหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน ส.ป.ก. (ส.ป.ก. 4-01) จำนวน 10 ไร่ 50 ตารางวา ยังทำเกษตรกรรมรูปแบบเดิม และปี พ.ศ. 2537 ส.ป.ก. ทำโครงการป้องกันน้ำท่วม โดยขุดคันดินรอบแปลง ทำให้มีปัญหาเรื่องที่ดินเหลือน้อย

บุคลิกลักษณะ : แม่วรรณาเป็นคนที่รูปร่างเล็ก ผิวขาว ท่าทางคล่องแคล่วว่องไว และมีมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อเพื่อนบ้าน ด้วยความกตัญญู ขยันและรับผิดชอบต่อครอบครัว จึงทำให้ได้รับมรดกจากย่า

ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำกินในปัจจุบันและสภาพแวดล้อมเป็นพื้นที่ที่มีอยู่เป็นทั้งที่อยู่อาศัยแบบบ้านชั้นเดียวและพื้นที่ทำกินที่ประกอบด้วยกิจกรรมการเกษตรในรูปแบบเกษตรผสมผสาน

ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว : สร้างความอบอุ่นและความเป็นแม่บ้านเกือบทุกกิจกรรมภายในบ้านเป็นผู้ดำเนินการ ทำให้ทุกคนเคารพและช่วยเหลือ มีปัญหาอะไรนำปรึกษาหารือเพื่อหาทางแก้ไข

ด้านสังคม : เป็นผู้นำในชุมชนและเป็นอาสาสมัครปฏิบัติหน้าที่ดิน ที่คอยให้ความช่วยเหลือและข่าวสารจากรัฐสู่เกษตรกร ส่วนสิ่งประดิษฐ์การจักสานตะกร้าใบมะพร้าวแม่วรรณาได้นำไปสอนให้กับผู้สนใจจนสร้างเป็นอาชีพได้

ก่อนการประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง : มีปัญหาเกิดขึ้น ได้แก่ ด้านครอบครัว ความเป็นคนขยัน มานะ อดทน ค่าขายเก่งทำให้มีเงินเข้าบ้านตลอด เมื่อมีเงินมากก็ใช้จ่ายมากไม่คำนึงถึงวันข้างหน้า เมื่อถึงเวลาจำเป็นต้องใช้เงินก้อนโตต้องไปกู้หนี้ยืมสินจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนบ้าง คือไม่รู้จัดการออมเงิน ด้านกิจกรรมการเกษตรประกอบอาชีพเกษตรกรรมทำตามท้องถิ่นที่เคยทำเก่าอยู่ อย่างเช่น การปลูกบัว ผักกะเจด ต้องใส่ปุ๋ยเคมีมากถึงจะได้ผลผลิต ทำให้ต้นทุนการผลิตสูง ด้านสังคมการให้ความร่วมมือในชุมชนน้อยมาก เนื่องจากกิจกรรมภายในครัวเรือนที่ทำอยู่ก็ไม่เพียงพอกับดำเนินชีวิต และด้านสุขภาพการใส่ปุ๋ยเคมีมากทำให้มีผลเสียต่อร่างกายคือ มีอาการคันตามเนื้อตัวและอ่อนเพลีย หลังจากที่ได้ประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงทำให้ปัญหาด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น หลังจากที่ได้ประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงทำให้ปัญหาด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับการดำเนินชีวิต ทำให้รู้จักการออมและมีความคิดที่ดีเพื่อความสุขของครอบครัวอย่างยั่งยืน

กรณีศึกษาที่ 3 นายจันทร์ เรืองเรรา

นายจันทร์ เรืองเรรา (นายจันทร์) ได้รับการยกย่องเป็นปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน จังหวัดราชบุรี เมื่อปี พ.ศ. 2551

ภูมิหลัง : นายจันทร์ อายุ 52 ปี เดิมเป็นคนจังหวัดเพชรบุรี จบการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 สมรสแล้วมีบุตร 3 คน ได้ย้ายถิ่นฐานตามญาติมาอยู่ที่จังหวัดราชบุรี ในปี พ.ศ. 2521 และได้ซื้อที่ดินจำนวน 25 ไร่ ปลุกพืชเชิงเดี่ยวถึงเวลาขาย ราคาตกต่ำทำให้ขาดทุน และได้รับหนังสืออนุญาตเข้าทำประโยชน์ในที่ดิน ส.ป.ก. (ส.ป.ก. 4-01) จำนวน 2 แปลง ต่อมาได้เช่าที่ดินอีก 20 ไร่

ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำกินในปัจจุบันและสภาพแวดล้อม: รวมพื้นที่ที่อยู่อาศัยและที่ทำกินจำนวน 55 ไร่ 2 งาน

แปลงที่หนึ่ง เคยเป็นที่อยู่อาศัยและทำกินโดยการปลุกพืชเชิงเดี่ยว และทำนาเพื่อบริโภค เมื่อได้ที่ดินแปลงใหม่เป็นพื้นที่ ส.ป.ก. ย้ายที่อยู่อาศัยและนำพื้นที่ปลุกหญ้าเลี้ยงสัตว์

แปลงที่สอง เป็นที่อยู่อาศัยและศูนย์เรียนรู้ของ ส.ป.ก. บริเวณรอบบ้านปลุกพืช ผักสวนครัว สมุนไพร และเลี้ยงสัตว์สำหรับบริโภค

แปลงที่สาม อยู่ห่างจากที่อยู่อาศัยประมาณ 2 กิโลเมตร มีกิจกรรมทำกินโดยปลุกพืช ผักสวนครัว แซมด้วยสับปะรด และพืชล้มลุกเพื่อจำหน่าย

แปลงที่สี่ เป็นพื้นที่เช่าเพื่อปลุกพืชผักสวนครัว

ความสัมพันธ์ของคนในครอบครัว : ทุกคนในครัวเรือนรู้จักรับผิดชอบในหน้าที่ของตนเอง และคอยให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และคอยชี้แนะอบรมสั่งสอนลูก ๆ เพื่อให้เป็นคนดี

ด้านสังคม : เป็นผู้นำที่ให้ความช่วยเหลือแก่ชุมชนเป็นอย่างดี เมื่อตอนที่ประสบภาวะวิกฤตเศรษฐกิจปี พ.ศ. 2540 ช่วยเหลือพี่น้องเกษตรกรรวมกลุ่มหาเงินเพื่อหมุนเวียนจนกระทั่งผ่านวิกฤต และเปลี่ยนวิธีการผลิตพืชเชิงเดี่ยวให้ปลุกพืชผสมผสาน เพื่อให้มีรายได้ใช้ประจำในครัวเรือน และยังได้ร่วมกับสมาชิกทำแปลงศูนย์เรียนรู้ให้กับชุมชน

ก่อนการปรับเปลี่ยนการดำเนินชีวิตมีปัญหาเกิดขึ้น ได้แก่ ด้านครอบครัวค่าใช้จ่ายในครัวเรือนมีการซื้อบ้างเป็นบางอย่าง ต้องรู้ประหยัดเพราะมีหนี้สินอยู่ ทุกคนให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี ด้านกิจกรรมการเกษตร เห็นใครปลุกอะไรก็ปลุกตามไม่มีการวางแผนหรือหลักเกณฑ์ ยิ่งเห็นว่าที่ดินมีน้ำผ่านคิดว่าต้องทำได้ดีกว่าคนอื่น ด้านสังคม การปรึกษาหารือก็เป็นกันในหมู่ญาติ พี่น้องและเพื่อนบ้านใกล้เคียง ไม่เคยให้ความสนใจในเรื่องการอบรมจากหน่วยงาน ด้านเศรษฐกิจ การใช้จ่ายก็ต้องใช้จ่ายกันอย่างประหยัดเนื่องจากภาวะหนี้สินที่มีอยู่ ด้านสุขภาพ การใช้สารเคมีไม่มีการป้องกัน ทำให้สุขภาพเสื่อมโทรม หลังจากที่ได้ประยุกต์ใช้ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงทำให้

ปัญหาด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับการดำเนินชีวิต มีแต่สิ่งที่ดีขึ้นและทำให้ครอบครัวอยู่อย่างมีความสุขที่ยั่งยืน

2. กระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

จากผลการวิเคราะห์ข้อมูล ด้านกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของกรณีศึกษาทั้ง 3 คน มีแนวพื้นฐานการเรียนรู้ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกัน 3 ประการ ได้แก่ 1) การเรียนรู้ตามความคิดของผู้อื่น 2) การเรียนรู้ด้วยขบคิดพิจารณาตนเอง และ 3) การเรียนรู้จากการปฏิบัติฝึกฝนจนประจักษ์ ซึ่งทั้ง 3 ประการ จำเป็นต้องกระทำไปด้วยกันให้สอดคล้องเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

กระบวนการเรียนรู้ของกรณีศึกษาทั้ง 3 คน มี 6 องค์ประกอบ ประกอบด้วย การรับรู้ ความตระหนักในปัญหา ความใส่ใจ การทดลองปฏิบัติ การนำไปปฏิบัติในชีวิตจริง และการแก้ไขปรับปรุงและพัฒนา ซึ่งมีขั้นตอนการเรียนรู้ที่แตกต่างกันเล็กน้อย ตามแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ โดยมีวิธีการเรียนรู้ในแบบต่าง ๆ เช่น การฟัง การเห็น การจำ การจด การอ่าน ศึกษาจากงานจากพื้นที่ปฏิบัติงานจริง ศึกษาจากภูมิปัญญาท้องถิ่น และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้ที่มีประสบการณ์ เป็นต้น เมื่อพิจารณากระบวนการเรียนรู้ของกรณีศึกษาทั้ง 3 คนแล้ว พบว่า

1. นายเลี่ยม นุตรจันทา มีกระบวนการเรียนรู้ที่เริ่มจากการรับรู้โดยมีโอกาสเข้ารับฟังการบรรยายแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้ที่มีประสบการณ์ จึงทำให้เกิดความตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นกับตนเองและครอบครัว เกิดเป็นความใส่ใจอยากเรียนรู้โดยวิธีการเรียนรู้ เช่น การจด จำ อ่าน เป็นต้น และได้นำมาทดลองปฏิบัติพบว่าเกิดผลดีต่อการดำเนินชีวิต จึงยึดถือเป็นแนวปฏิบัติในชีวิตจริง และได้มีการแก้ไข ปรับปรุง พัฒนาในสิ่งที่เรียนรู้ให้ดียิ่งขึ้น

2. นางวรรณ คำคม มีกระบวนการเรียนรู้เริ่มจากการรับรู้จากการฝึกอบรมและศึกษาดูงาน จึงทำให้เกิดความใส่ใจโดยวิธีการเรียนรู้ของผู้มีประสบการณ์โดยการฟัง จำ และเรียนรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นต้น สิ่งที่ได้เรียนรู้นำมาทดลองปฏิบัติ และลงมือกระทำจริงจนเป็นความชำนาญ เพื่อให้เกิดความยั่งยืนในกิจกรรมจึงได้แก้ไข ปรับปรุง พัฒนา

3. นายจันทร์ เรืองเรรา มีกระบวนการเรียนรู้ที่เริ่มจากการตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในการดำเนินชีวิตภายในครอบครัว จึงเกิดความใฝ่รู้โดยเข้าศึกษาดูงานและได้รับรู้ในสิ่งที่มีประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัวด้วยความใส่ใจในข้อมูลจึงมีวิธีการเรียนรู้แบบต่าง ๆ เช่น การฟัง จำ จด และเห็น จึงได้นำสิ่งที่ได้เรียนรู้มาทดลองปฏิบัติโดยการวางแผนและลงมือกระทำจริงจึงพบว่าเกิดผลดีต่อการดำเนินชีวิต จึงยึดถือเป็นแนวปฏิบัติในชีวิตจริง เมื่อสิ่งที่กระทำต้องให้มีคุณภาพและประสิทธิภาพ จึงได้ทำการแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนา

สรุปกระบวนการเรียนรู้ของกรณีศึกษาทั้ง 3 คน จะเห็นว่าพ่อเลี่ยม บุตรจันทา และแม่วรรณ คำคม มีกระบวนการเรียนรู้ที่คล้ายกันมากกว่าน้ำจันทร์ เรืองเรรา โดยพ่อเลี่ยมและแม่วรรณ เริ่มต้นจากขั้นที่ 1 เกิดการรับรู้จากการเข้าฟังการบรรยายและการฝึกอบรมจากหน่วยงาน แต่ก็มีความแตกต่างในขั้นที่ 2 ถึง 4 โดยขั้นที่ 2 ถึง 4 ของพ่อเลี่ยม ได้แก่ การตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นการดำเนินชีวิต จึงสนใจในข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้โดยมีวิธีการเรียนรู้ และทดลองปฏิบัติตามองค์ความรู้ที่ได้รับ ส่วนขั้นที่ 2 ถึง 4 ของแม่วรรณ ได้แก่ ความใส่ใจโดยการจำและศึกษาคูณจากพื้นที่ปฏิบัติงานจริง จึงได้นำมาทดลองปฏิบัติ และทำให้ตระหนักในปัญหา และกลับมาเหมือนกันในขั้นที่ 5 เป็นการลงมือปฏิบัติในชีวิตจริง และขั้นที่ 6 การแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนา ในขณะที่น้ำจันทร์เริ่มต้นขั้นที่ 1 เป็นการตระหนักในปัญหา ขั้นที่ 2 ถึง 4 เป็นการรับรู้ เอาใจใส่เรียนรู้จากผู้มีประสบการณ์ และการทดลองปฏิบัติ และกลับไปเหมือนกับพ่อเลี่ยมและแม่วรรณในขั้นที่ 5 ลงมือปฏิบัติในชีวิตจริง และในขั้นที่ 6 การแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนา

การอภิปรายผล

จากผลการวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของกรณีศึกษาทั้ง 3 คน พบว่ามีขั้นตอนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่มีความแตกต่างกันในรายละเอียด ตามความเหมาะสมและศักยภาพของแต่ละบุคคล เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อการดำเนินชีวิตอย่างยั่งยืน แม้ว่ากรณีศึกษาจะมีขั้นตอนการเรียนรู้ที่แตกต่างกัน แต่ก็มีองค์ประกอบในการเรียนรู้ที่เหมือนกันซึ่งประกอบด้วย 6 องค์ประกอบ คือ การรับรู้ ความตระหนักในปัญหา ความใส่ใจ การทดลองปฏิบัติ การนำไปปฏิบัติในชีวิตจริง และการแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนา โดยมีรายละเอียดการอภิปรายผลดังนี้

1. การรับรู้ เป็นพื้นฐานการเรียนรู้ที่สำคัญของบุคคล เพราะการตอบสนองพฤติกรรมใด ๆ จะขึ้นอยู่กับความรู้จากสภาพแวดล้อมของตนและความสามารถในการแปลความหมายของสภาพนั้น ๆ การรับรู้เป็นขั้นที่กรณีศึกษาได้รับทราบว่ามีปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเกิดขึ้นและมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งกรณีศึกษาอาจจะสนใจหรือไม่สนใจก็ได้ โดยทั่วไปแล้วบุคคลจะมีแนวโน้มสนใจต่อสิ่งที่รับรู้ที่สอดคล้องกับความสนใจ ความต้องการ หรือทัศนคติของตนเอง และจะหลีกเลี่ยงทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจกับข้อมูลข่าวสารที่ขัดแย้งกับตนเอง ดังนั้นบุคคลจึงยังไม่สามารถจะมีทัศนคติและความเชื่อที่ชื่นชอบเกี่ยวกับสิ่งที่ได้รับรู้นั้น ๆ ได้ เนื่องจากบุคคลยังไม่ทราบและไม่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่ได้รับรู้นั้นมาก่อน ถ้าบุคคลขาดความรู้ความเข้าใจในหลักการพื้นฐานที่สำคัญของสิ่งที่รับรู้แล้ว อาจจะนำไปสู่การปฏิเสธการนำไปปฏิบัติในที่สุด การพิจารณาตัดสินใจเกี่ยวกับความคิดใหม่ ๆ ไม่สามารถผ่านขั้นตอนความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งที่

ได้รับรู้ได้ หากไม่มีความรู้ความเข้าใจที่เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของบุคคล หรือหากข้อมูลไม่เพียงพอก็จะไม่สามารถโน้มน้าวให้คล้อยตามได้ (Rogers. 1995 : 161-185) ซึ่งสอดคล้องกับรูปแบบการสอนของนักการศึกษาหลาย ๆ คน ที่ให้ความสำคัญกับขั้นตอนการรับรู้ของบุคคล เช่น รูปแบบการสอนตามแนวคิดการพัฒนาด้านจิตพิสัยของแคทโวล บลูม และมาเซีย รูปแบบการสอนทักษะปฏิบัติของซิมพ์สัน ของแฮร์โรว์ และของเดวิส ฯลฯ (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 237-247) และสอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่นำมาประยุกต์ใช้ในทางการศึกษา ได้แก่ ปัญญา 3 สุตมยปัญญา หมายถึง ปัญญาเกิดแต่การสดับเล่าเรียน เป็นการรับรู้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ ปิจัยให้เกิดสัมมาทิฐิ 2 ปิจัยหนึ่งคือ ปรโตโฆষะ เป็นการกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก ได้แก่ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอน เล่าเรียนความรู้ สนทนาซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 162-163)

2. ความตระหนักในปัญหา เป็นการที่บุคคลรู้ตัวว่าเกิดปัญหาขึ้นกับตนเอง จากการศึกษาพบว่า กรณีศึกษาทั้ง 3 คน มีปัญหาในการดำเนินชีวิตก่อนที่จะดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ได้แก่ ปัญหาด้านครอบครัว ด้านกิจกรรมการเกษตร ด้านสังคม ด้านเศรษฐกิจ และด้านสุขภาพ ซึ่งกรณีศึกษาต้องการที่จะเรียนรู้แก้ปัญหาดังกล่าวเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น ปัญหาที่เกิดขึ้นจะเป็นแรงจูงใจหรือแรงขับที่ทำให้บุคคลเกิดการเรียนรู้ที่จะแก้ปัญหา นั้น สอดคล้องกับทฤษฎีการเรียนรู้กลุ่มปัญญานิยมที่กล่าวว่า การเรียนรู้เกิดขึ้นเมื่อบุคคลมีแรงจูงใจหรือแรงขับที่จะกระทำไปสู่จุดหมายปลายทางที่ต้องการ ซึ่ง เพียเจต์ เชื่อว่าถ้าบุคคลถูกกระตุ้นด้วยปัญหาจะก่อให้เกิดความขัดแย้งทางปัญญา (Cognitive Conflict) หรือเรียกว่าเกิดการเสียสมดุลทางปัญญา (Disequilibrium) บุคคลต้องพยายามปรับโครงสร้างทางปัญญา (Cognitive Structuring) ให้เข้าสู่ภาวะสมดุล (Equilibrium) ก็คือการแก้ปัญหานั้นเอง (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 65-66) การที่บุคคลได้รับรู้ถึงปัญหาก็จะเป็นขั้นตอนหนึ่งที่มีมนุษย์จะเกิดการเรียนรู้ต่อไป สอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่นำมาประยุกต์ใช้ในทางการศึกษา คือ หลักอริยสัจ 4 การที่บุคคลรับรู้ปัญหาของตนเองก็จะตรงกับขั้นทุกข์ หมายถึง ความทุกข์ สภาพที่บีบคั้น สภาพที่ทนได้ยาก ซึ่งบุคคลก็จะมีขั้นตอนเพื่อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ต่อไป (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 160-161) และสอดคล้องกับทักษะกระบวนการ 9 ขั้น ของกรมวิชาการ ที่มีขั้นตอนการเรียนรู้โดยให้ผู้เรียนตระหนักในปัญหาและความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้หรือเห็นประโยชน์และความสำคัญของการศึกษาเรื่องนั้น ๆ (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 309) รูปแบบการสอนโดยการซักค้าน ซึ่งจะมีขั้นการนำเสนอกรณีปัญหาเพื่อให้ผู้เรียนได้รับรู้ปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อตัดสินใจหาวิธีการแก้ปัญหาคือต่อไป (ทิสนา แคมมณี. 2552 : 240)

3. ความใส่ใจ เป็นองค์ประกอบสำคัญของขั้นตอนการเรียนรู้ ซึ่งทำหน้าที่เป็นเหมือนตัวกลั่นกรองทางจิตใจในการพิจารณาข้อมูลว่าจะทำความเข้าใจกับข้อมูลนั้นอย่างลึกซึ้งต่อไป

หรือไม่ เพื่อนำไปสู่การแสวงหาความรู้ บุคคลจะสร้างทัศนคติ เช่น ความชอบหรือไม่ชอบจากสิ่งที่ได้รับรู้ จะพยายามแสวงหาข่าวสารเกี่ยวกับสิ่งที่ได้รับรู้นั้น พฤติกรรมที่แสดงออก เช่น จะแสวงหาข้อมูลได้จากที่ใด ได้รับข้อมูลอะไร และจะแปลข้อมูลนั้นอย่างไร โดยคุณสมบัติของสิ่งที่ได้รับรู้ เช่น ประโยชน์ ความสอดคล้อง และความยุ่งยากซับซ้อนจะเป็นสิ่งสำคัญในขั้นตอนนี้ การสร้างทัศนคติชอบหรือไม่ชอบสิ่งที่ได้รับรู้ จะพิจารณาว่าสิ่งที่ได้รับรู้นั้นจะเหมาะสมกับในปัจจุบันและอนาคตหรือไม่ บุคคลจะมีแรงจูงใจที่จะค้นคว้าหาข้อมูลเพื่อประเมินสิ่งที่ได้รับรู้ ก็เพื่อต้องการลดความไม่แน่นอนเกี่ยวกับผลลัพธ์ที่คาดหวังจากสิ่งที่ได้รับรู้ (Rogers. 1995 : 161-185) กรณีศึกษาทั้ง 3 คน พยายามศึกษาค้นคว้าหาความรู้เพิ่มเติมจากแหล่งเรียนรู้ที่คล้าย ๆ กัน ซึ่งได้แก่ ศึกษาจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ค้นคว้าจากสื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ต้องการรู้ ศึกษาจากงานจากพื้นที่ที่ปฏิบัติจริง และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับผู้ที่มิประสบการณ ซึ่งสอดคล้องกับ ราตรี โลหะมาส ที่กล่าวว่า เพื่อให้การเรียนรู้เป็นไปอย่างได้ผลควรยึดหลักการเรียนรู้เกิดขึ้นได้จากแหล่งต่าง ๆ กัน มิใช่จากแหล่งใดแหล่งหนึ่งเพียงอย่างเดียว และประสบการณ์ความรู้สึกลึกซึ้งแต่ละบุคคลถือว่าเป็นแหล่งการเรียนรู้ที่สำคัญ และการเรียนรู้ที่ดีจะต้องเป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการสร้างความรู้ ความเข้าใจด้วยตนเอง จึงจะช่วยให้บุคคลเป็นผู้ค้นพบด้วยตัวเอง มีส่วนช่วยให้เกิดความเข้าใจอย่างลึกซึ้งและจดจำได้ดี (ราตรี โลหะมาส. 2543 : 6-7) และมีวิธีการเรียนรู้เพิ่มเติมด้วยวิธีการคล้ายคลึงกัน ได้แก่ การฟัง การอ่าน การสังเกต และการจดบันทึกเรียนรู้ที่ส่งผลทำให้ปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดินทั้ง 3 คน เรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพส่งผลให้สามารถนำไปประกอบอาชีพได้จริง ซึ่งสอดคล้องกับ ทิศนา แคมมณี (2544 : 1-3) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้เป็นการดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนในการเรียนรู้โดยใช้วิธีการเรียนรู้รูปแบบต่าง ๆ เช่น การฟัง การอ่าน การโต้ตอบกับผู้อื่น การซักถาม การเขียน การสังเกต การจดจำการเลียนแบบ การดูตัวอย่างการลงมือทำ การคิด (เปรียบเทียบ วิเคราะห์ ไตร่ตรอง ฯลฯ) การลงมือทำ เป็นต้น และสอดคล้องกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาที่นำมาประยุกต์ใช้ในทางการศึกษา คือ หลักพหูสูต มืองค์ 5 หมายถึง คุณสมบัติที่ทำให้ชื่อว่าเป็นพหูสูต คือ ผู้ได้เรียนรู้อย่างมาก ประกอบด้วย การฟังมาก การจำได้ การท่องบ่น การใ้ใจนึกคิด และการขบได้ด้วยทฤษฎี (พระเทพวรเมธี. 2535 : 18) สอดคล้องกับแนวคิดเกี่ยวกับการศึกษาของ ประเวศ วะสี (2537 : 26-29) ที่กล่าวถึงการศึกษาว่า การศึกษานอกจากเกิดจากการสัมผัสความจริงแล้ว ยังเกิดจากการคิด เช่น การฝึกสังเกต การฝึกบันทึก การฝึกการฟัง การฝึกการปุจฉา-วิสัชนา ซึ่งเป็นกระบวนการที่สัมพันธ์และต่อเนื่องจากการศึกษาโดยสัมผัสความจริง

4. การทดลองปฏิบัติ เป็นขั้นที่บุคคลทดลองปฏิบัติความคิดใหม่ ๆ ที่ได้ศึกษามานั้นกับสถานการณ์ต่าง ๆ โดยเริ่มจากสถานการณ์ย่อย ๆ ก่อน การที่บุคคลจะได้ลงมือปฏิบัติอย่างจริงจังจะทำให้บุคคลเกิดปัญญา รอบรู้ รู้ซึ่ง ซึ่งเรียกว่า ภาวนามยปัญญา (พระเทพเวที. 2535 : 113) การได้

ทดลองปฏิบัติบุคคลจะมีโอกาสได้พิจารณาว่านำไปใช้แล้วเกิดผลดี ผลเสียอย่างไร สามารถปฏิบัติได้จริงและได้ผลมากน้อยเพียงใด การดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเป็นสิ่งที่ทดลองปฏิบัติได้โดยง่าย จึงทำให้กรณีศึกษาทั้ง 3 คน ได้นำสิ่งที่ได้ศึกษามาทดลองปฏิบัติ ซึ่งถ้าสิ่งที่ได้ศึกษามานั้นสามารถทดลองใช้ได้ จะทำให้บุคคลนั้นรู้สึกเสี่ยงภัยในการตัดสินใจยอมรับไปปฏิบัติในชีวิตจริงน้อยลงและนำไปสู่การยอมรับสิ่งนั้นในที่สุด ก็จะส่งผลต่อการยอมรับได้มากกว่าสิ่งที่มีความยากในการทดลองใช้ ซึ่งโดยทั่วไปบุคคลจะมีอัตราการยอมรับที่รวดเร็วกว่า หากลองแล้วพบว่า เกิดประโยชน์ (Rogers. 1995 : 161-185) ดังนั้นการที่กรณีศึกษาทั้ง 3 คน ทดลองนำความรู้ที่ได้เรียนรู้มาทดลองปฏิบัติจนกลายเป็นกลไกที่สามารถปฏิบัติได้เอง เป็นขั้นที่ช่วยให้บุคคลประสบความสำเร็จในการทดลองปฏิบัติ และเกิดความเชื่อมั่นในการปฏิบัติสิ่งนั้น ๆ จนเห็นคุณค่า เห็นว่าเกิดประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่น จะทำให้บุคคลมีเจตคติที่ดีต่อค่านิยมนั้น ก็จะนำไปสู่การยอมรับไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันต่อไป (ทิสนา แคมมณี. 2544 : 237-245)

5. การนำไปปฏิบัติในชีวิตจริง การที่กรณีศึกษาทั้ง 3 คน ยอมรับที่จะนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปเป็นหลักในการดำเนินชีวิต เพราะหลังจากนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปทดลองปฏิบัติแล้วเห็นว่าเกิดประโยชน์เป็นที่น่าสนใจ และเห็นว่าปฏิบัติตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมีคุณค่ามากพอที่จะนำไปใช้ต่อไปอย่างต่อเนื่อง (ทิสนา แคมมณี. 2544 : 421) ซึ่งในขั้นนี้ บุคคลจะนำไปปฏิบัติในชีวิตจริง ด้วยการปฏิบัติอย่างสบาย ๆ เป็นไปอย่างอัตโนมัติ โดยไม่ต้องรู้สึกว่าจะต้องใช้ความพยายามเป็นพิเศษ และเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง เป็นขั้นที่บุคคลรับค่านิยมที่ตนเห็นคุณค่านั้นเข้ามาอยู่ในระบบค่านิยมของตน (ทิสนา แคมมณี. 2544 : 245-246)

6. การแก้ไข ปรับปรุง และพัฒนา เมื่อกรณีศึกษาทั้ง 3 คน ยอมรับที่จะนำปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปเป็นหลักในการดำเนินชีวิตประจำวันแล้ว อาจจะเป็นสภาพที่ยังไม่พึงพอใจในสิ่งที่ปฏิบัติอยู่ เกิดความขัดแย้งเกิดความไม่สมดุลขึ้นในจิตใจ ซึ่งภาวะความอึดอัดทางจิตใจจะนำไปสู่การแสวงหาทางออกเพื่อลดหรือขจัดความอึดอัดทางจิตใจ บุคคลจะเกิดความตระหนักพยายามค้นหาความรู้เพื่อเปลี่ยนแปลงวิธีการปฏิบัติที่ดี (Rogers. 1995 : 161-185)

กรณีศึกษาทั้ง 3 คน มีกระบวนการเรียนรู้ที่ แตกต่างกันเล็กน้อยขึ้นอยู่กับประสบการณ์ โอกาส และพื้นฐานในการดำเนินชีวิตของแต่ละคนว่า จะเริ่มต้นที่ขั้นตอนใดก่อน กรณีศึกษาคณะหนึ่งเริ่มต้นกระบวนการเรียนรู้ด้วยการรับรู้เรื่องปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงด้วยการถูกส่งเข้ารับการอบรม แล้วเกิดความตระหนักในปัญหาการดำเนินชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการเรียนรู้ตามแนวคิดการพัฒนาด้านจิตพิสัยของ แกรทวอล บลูม และมาเซีย ที่ได้จัดชั้นการเรียนรู้ด้านจิตพิสัย โดยเริ่มจากขั้นการเรียนรู้ เป็นการให้บุคคลได้รับรู้ค่านิยมที่ต้องการให้เรียนรู้ ซึ่งจะนำไปสู่การเกิดความสนใจในค่านิยมนั้น แล้วมีโอกาสดำเนินการในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง (Bloom. 1956,

อ้างถึงใน ทิสนา แชมมณี. 2544 : 237-238) การที่กรณีตัวอย่างได้เข้ารับการอบรมก็มีโอกาสได้รับรู้สภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ได้มีการวิเคราะห์วิจารณ์สภาพการณ์ต่าง ๆ หาสาเหตุและผลดีผลเสียที่เกิดขึ้นทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งนำไปสู่ข้อสรุปถึงสิ่งที่จะต้องพัฒนาตนเอง ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการสร้างความตระหนักของกรมวิชาการ ซึ่งเป็นขั้นตอนที่กระตุ้นให้บุคคลเกิดความสนใจเอาใจใส่ รับรู้ เห็นคุณค่าในปรากฏการณ์หรือพฤติกรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม (กรมวิชาการ. 2534, อ้างถึงใน ทิสนา แชมมณี. 2544 : 309) กรณีศึกษาคนที่สองเริ่มจากความตระหนักที่จำเป็นต้องแก้ปัญหาการดำเนินชีวิตก็คือทุกข์ แล้วจึงเริ่มรับรู้แนวทางต่าง ๆ เพื่อแก้ปัญหา ซึ่งสอดคล้องกับหลักอริยสัจ ๔ ที่เริ่มจาก ทุกข์ ที่เป็นสภาวะที่บีบคั้น บุคคลก็จะเกิดความตระหนักที่จะต้องดับทุกข์นั้น (พระพุทธวรเมธี. 2535 : 18) และสอดคล้องกับกระบวนการเรียนรู้ ทักษะกระบวนการ 9 ขั้น ที่เริ่มจากขั้นการให้บุคคลตระหนักในปัญหาและความจำเป็นที่จะต้องเรียนรู้ หรือเห็นประโยชน์และความสำคัญของการเรียนรู้ในเรื่องนั้น ๆ (ทิสนา แชมมณี. 2544 : 309) จึงดำเนินการศึกษาเพื่อหาวิธีการแก้ปัญหาต่อไป จากนั้นกรณีศึกษาทั้ง 2 คน เริ่มสนใจและเอาใจใส่ที่จะแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ทดลองปฏิบัติ นำไปปฏิบัติในชีวิตจริง และแก้ไขปรับปรุงและพัฒนาจนชีวิตความเป็นอยู่ดีขึ้น กรณีศึกษาคนที่สามมีกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างจากสองคนแรก คือ เริ่มจากการรับรู้ด้วยการเข้ารับการอบรม จึงเกิดความสนใจเอาใจใส่ที่จะศึกษากันคว้าเพิ่มเติม นำความรู้ที่ได้รับไปทดลองปฏิบัติ ซึ่งสอดคล้องกับกระบวนการเรียนรู้ตามแนวคิดการพัฒนาด้านจิตพิสัยของ แครทโวล บลูม และมาเซีย ที่ได้จัดชั้นการเรียนรู้ด้านจิตพิสัยโดยเริ่มจากขั้นการรับรู้ เป็นการให้บุคคลรับรู้ค่านิยมที่ต้องการให้เรียนรู้ ซึ่งจะนำไปสู่การเกิดความสนใจในค่านิยมนั้น แล้วมีโอกาสได้ปฏิบัติในลักษณะใดลักษณะหนึ่ง (Bloom. 1956, อ้างถึงใน ทิสนา แชมมณี. 2544 : 237-238) เมื่อได้ปฏิบัติแล้วจึงพบว่า มีความสอดคล้องกับปัญหาในการดำเนินชีวิตที่เกิดขึ้นกับตน จึงเกิดความตระหนักถึงการดำเนินชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลง จึงนำสิ่งที่เคยทดลองปฏิบัติไปใช้ในชีวิตจริง เพราะสิ่งได้ทดลองปฏิบัตินั้นมีความเข้ากันได้ (Compatibility) กับชีวิตจริง การที่บุคคลจะยอมรับสิ่งใดต้องพิจารณาถึงความไปด้วยกันได้กับความเชื่อ คุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรม คำนึงถึงความเข้ากันได้กับความจำเป็นในปัจจุบันและประสบการณ์เดิมที่ผ่านมาแล้ว โรเจอร์ (Rogers. 1995 : 161-185) และระหว่างกรณีศึกษานำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันก็ได้แก้ไข ปรับปรุง และพัฒนาสิ่งที่ปฏิบัตินั้นจนประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาอัตชีวประวัติและศึกษากระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน ประเด็นสำคัญที่สรุปได้จากการศึกษาวิจัยคือ ข้อมูลสำคัญที่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้กับเกษตรกรและบุคคลทั่วไปที่สนใจได้ ดังนี้

ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย

1. การดำเนินชีวิตของเกษตรกรและบุคคลทั่วไปสามารถเรียนรู้จากกระบวนการเรียนรู้ของกรณีศึกษาที่มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เป็นแบบอย่างที่สามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต
2. หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ไปสู่เกษตรกรและบุคคลที่สนใจเพื่อได้มีโอกาสได้รับรู้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ มากที่สุด ซึ่งขั้นการรับรู้จะเป็นขั้นตอนแรก ๆ ของกระบวนการเรียนรู้และจะนำไปสู่ขั้นตอนการเรียนรู้ในขั้นต่อ ๆ ไป
3. เมื่อเกษตรกรหรือบุคคลที่สนใจมีความสนใจเกี่ยวกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงแล้ว ควรส่งเสริมให้มีการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองด้วยวิธีการต่าง ๆ เช่น การฟัง การอ่าน การจดบันทึก และการสังเกตดู ฯลฯ เพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. พัฒนาการสร้างต้นแบบกระบวนการเรียนรู้เพื่อการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน
2. ศึกษาลักษณะการดำเนินชีวิตกลุ่มอื่น ๆ เช่น เกษตรกรที่ไม่มีชื่อเสียง
3. ศึกษาผลกระทบยาวที่เกิดจากการดำเนินชีวิตตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของปราชญ์เกษตรในเขตปฏิรูปที่ดิน